

20. Çanakkale Şehitleri İçin Abide Yapılmasına Yönelik Teşebbüsler ve Türk Basınına Yansımaları (1929-1940)¹

Hakan ŞALLI²

APA: Şallı, H. (2024). Çanakkale Şehitleri İçin Abide Yapılmasına Yönelik Teşebbüsler ve Türk Basınına Yansımaları (1929-1940). *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (43), 397-417. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14544491>

Öz

Türk ordusunun Çanakkale Savaşları'nda elde ettiği zaferin simgesi haline gelen Çanakkale Şehitler Abidesi'nin inşası, savaşın kazanıldığı 1916 tarihinden itibaren kamuoyunun önemli gündemlerinden biri haline gelmiştir. Bu süreçte çeşitli projeler üzerinde çalışılmış olmasına rağmen abidenin inşasına yönelik en somut adım 1944 yılında atılabilmektedir. Abide inşaatının temelleri 1954 yılında atılırken abidenin resmi olarak açılışı ise 21 Ağustos 1960 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Abidenin açılışına kadar geçen bu uzun süreçte gündemdeki yerini koruyan konu, Cumhuriyet'in ilanının 10. yılını da kapsamı nedeniyle özellikle 1930'lu yıllarda daha yüksek sesle konuşulmaya başlanmış ve bu süreç, abide inşasına yönelik kamuoyunun oluşumunda önemli bir dönem olmuştur. Bu çalışmada, daha önce farklı bakış açılarıyla kaleme alınan Çanakkale Şehitler Abidesi'nin inşa edilmesine yönelik ileri sürülen öneri ve projeler ile bu kapsamda ön plana çıkan aktör ve kurumlar, 1929 ile 1940 yılları arasında, başta dönemin Türk basını olmak üzere arşiv belgelerinden elde edilen bilgiler doğrultusunda değerlendirilmiştir. Çalışmanın daha sağlam bir zemine oturtulabilmesi ve bağlamının belirgin bir hale getirilebilmesi amacıyla da Osmanlı Devleti döneminde yapımına teşebbüs edilen savaş abideleri ile yine aynı dönemde Çanakkale şehitleri için abide yapımına yönelik girişimlerden bahsedilmiştir. Çalışmada Çanakkale'de niçin bir abide inşa edilmesi gerektiği, abidenin inşa edilmek istenmesine rağmen buna engel olan nedenlerin neler olduğu sorusu cevaplandırılmaya çalışılmış olup abide mimarisine yönelik öneriler, hazırlanan projeler, hükümet, cemiyet, birlik ve toplumun bu kapsamdaki görüş önerileri ve eleştirileri gibi konular üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Çanakkale Savaşı, Çanakkale Şehitler Abidesi, Şehitlikleri İmar Cemiyeti, Türk Talebe Birliği

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Bu makale, birinci yazarın

Finansman: Bu araştırmaı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: 9

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 26.09.2024-**Kabul Tarihi:** 20.12.2024-**Yayın Tarihi:** 21.12.2024; DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14544491>

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Dr., Trakya University, Faculty of Literature, Department of History (Edirne, Türkiye), **eposta:** hakansalli@trakya.edu.tr, **ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0003-2041-8888>, **ROR ID:** <https://ror.org/00xa0xn82>, **ISNI:** 0000 0001 2342 6459, Crossref Funder ID: 501100007104

Attempts to Build a Monument for The Martyrs of Çanakkale And Their Reflections on The Turkish Press (1929-1940)³

Abstract

The construction of the Çanakkale Martyrs' Monument, which became the symbol of the victory of the Turkish army in the Çanakkale Wars, has been one of the important agenda items of the public since the war was won in 1916. Although various projects were worked on during this process, the most concrete step towards the construction of the monument was taken in 1944. The foundations of the monument were laid in 1954, and the official opening of the monument was held on August 21, 1960. The issue, which maintained its place on the agenda during this long period until the opening of the monument, began to be discussed more loudly, especially in the 1930s, since it also included the 10th anniversary of the declaration of the Republic, and this process was an important period in the formation of public opinion towards the construction of the monument. In this study, the proposals and projects put forward for the construction of the Çanakkale Martyrs' Memorial, which were previously written from different perspectives, and the actors and institutions that came to the fore in this context were evaluated in line with the information obtained from archive documents, especially the Turkish press of the period, between 1929 and 1940. In order to establish the study on a more solid ground and to make its context clear, the war memorials attempted to be built during the Ottoman Empire period and the attempts to build a memorial for the Çanakkale martyrs during the same period were mentioned. The study tried to answer the question of why a monument should be built in Çanakkale, what were the reasons that prevented the construction of the monument despite the desire to build it, and focused on issues such as suggestions for the architecture of the monument, prepared projects, opinions, suggestions and criticisms of the government, society, union and society in this context.

Keywords: Battle of Gallipoli, Çanakkale Martyrs' Monument, Martyrs' Cemeteries Reconstruction Society, Turkish Student Union

³ **Statement (Thesis / Paper):** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received - Turnitin, Rate: 9

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, **Article Registration Date:** 26.09.2024-**Acceptance Date:** 20.12.2024-**Publication Date:** 21.12.2024; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.14544491>

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

Giriş

Konu ile ilgili literatür incelendiğinde başta Çanakkale Şehitler Abidesi olmak üzere Gelibolu Yarımadası'nda inşa edilen abide ve anıtların çok sayıda çalışmaya konu olduğu anlaşılmaktadır. Çanakkale'deki abide ve anıtlar, inşa süreçleri (Sarısaman, 2016, s. 85-107), mimarileri (Üstünipek, 2020, s. 93-113), toplumsal hafızadaki önemleri (Suda, 2017), birer anma mekânı olarak çevresel düzenlemeleri (Alkan, 2020, s. 188-195) ve tarih turizmi (Doğaner, 2006, s. 1-21) gibi sosyal bilimlerin farklı disiplinleri tarafından incelenmiştir. Söz konusu çalışmalar, bütünü anlamlı birer parçası olarak geniş bir literatür meydana getirmiştir. Çanakkale'deki abide ve anıtları tarihçi perspektifinden değerlendiren çalışmaların ise daha ziyade Çanakkale Şehitler Abidesi'nin inşa sürecini konu edindiği ve 1950'li yıllara odaklandığı anlaşılmaktadır (Sarısaman, 2016, s. 85-107; Atabay, 2016, s. 213-232; Bozkurt, 2015, s. 79-94). Çanakkale'de bir abide inşa edilmesine yönelik 1930'lu yılların başında gündeme gelen teşebbüslere ise söz konusu literatürde bir "giriş" olarak kısaca değinilmiştir (Üstünipek, 2020, s. 99). Osmanlı arşiv belgeleri ve Osmanlıca yayınlanan süreli yayınlar incelendiğinde bu teşebbüslerin, savaşın hemen ardından ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Özellikle 1926 yılında gündeme gelen abide inşası konusu, proje aşamasına kadar ulaşmış, hatta abide inşası için gerekli olan bazı malzemeler sipariş edilerek, alana getirilmişti. Bu noktadan hareketle ilk olarak Çanakkale şehitleri için bir abide inşa edilmesine yönelik Osmanlı Devleti döneminde gündeme gelen teşebbüsler değerlendirilecektir. Fakat bu değerlendirmeden önce Osmanlı Devleti'nin 1916 yılından evvel şehitlerin ve bir savaşın hatırasını yaşatmak için abide inşa edip etmediğine, toplumun bu hususta bir talebi olup olmadığına değinmek anlamlı ve yerinde olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin Çanakkale Şehitleri İçin Abide İnşa Etme Teşebbüsleri

Osmanlı arşiv belgelerinden elde edilen verilere göre bir savaş hatırası ve nişânesi olmak üzere abide dikilmesine yönelik ilk kayıtların yurt dışındaki sefaret ve şehbenderliklerinden gönderilen raporlardan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu kapsamda ilk olarak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın muhariplerinden Rus, Bulgar ve Romenlerin Plevne Muharebesi'nin "*idâme-i hatırası*" için bir abide inşa etmek istedikleri anlaşılmaktadır. 2 Mayıs 1930 tarihinde Bulgaristan Komiserliği tarafından gönderilen rapora göre, abidenin inşası için gerekli olan paranın toplanabilmesi adına Varna Belediye Bahçesi'ndeki askeri kulüpte bir şenlik tertip edilmiş ve elde edilen 2.000 frangın, abide inşası için kullanılacağı Varna Şehbenderhanesince belirtilmiştir (BOA, A.Ş MTZ. (04), 93/24). Bulgarların 1885 yılında Sırp'lara karşı kazanmış oldukları savaşın nişânesi olarak aradan 22 yıl geçtikten sonra bir abide inşa etmek istedikleri de arşiv belgelerine yansımıştır. Bulgaristan hükûmeti elde ettikleri galibiyeti simgeleyen bir abide diktirmek için sadece Bulgar sanatçıların katılabileceği bir müsabaka düzenlemek istemiştir (BOA, HR.SFR.04, 428/82). Söz konusu her iki abidenin fikir aşamasında gündeme gelen para toplanması ve millî sanatçıların tercih edilmesi gibi hususlara Çanakkale şehitleri için hazırlanan projelerde de değinilmesi dikkat çekicidir.

Yine arşiv belgelerinden elde edilen verilere göre Osmanlı Devleti'nin bir savaş abidesi inşa etmeye yönelik ilk teşebbüsünün Balkan Savaşları'nın hemen ardından gündeme geldiği anlaşılmaktadır. "*Çatalca hattında vukûa gelen şanlı muharebenin teşîd-i hatırası maksadıyla*" Osmanlı hükûmeti tarafından bir abide inşa etme kararı verilmiştir. Bu karar, dönemin gazetelerine de yansımış hatta Avusturyalı heykeltıraş Anton Grath, abidenin kendisi tarafından yapılması için hükûmete bir teklifte bulunmuştur (BOA, BEO, 4208 /315595; BOA, HR. TO, 600/37; MSB Arşivi, 110-9-1-7/177 - 84 - 5).⁴

⁴ Çatalca Muharebesi'ne katılan Türk askerleri bölgedeki Murad Bey Tepesi'nde bulunan şehit arkadaşlarının mezarlarında

Osmanlı hükûmetinin Balkan Savaşları'na dair bir abide inşa etme girişimi, aynı tarihlerde halk tarafından da gündeme getirilmiştir. Rana Sanıye Hanım'ın Edirne'nin kaybedilmesinden sonra *Tanin* gazetesine gönderdiği mektuptaki ifadeler bu anlamda önemlidir. Hanımefendi, Edirne'nin kaybı dolayısıyla yaşadığı üzüntüyü belirttikten sonra, Mehmet Şükrü Paşa ve arkadaşlarının Edirne'de verdiği mücadeleye değinmiştir. Bu mücadele dolayısıyla Türk kadınlarına önemli bir görev tahsis etmek istediğini belirten Rana Sanıye Hanım, aralarında bir iane tertip edip "*Beyazıt Meydanı'na Edirne Kahramanı Şükrü Paşa nâmına bir abide*" dikilmesini gündeme getirerek bunu "*Türk kadınlığının kahraman Edirne'ye bir takdimi*" olarak değerlendirmiştir (*Tanin*, 4 Nisan 1913, s. 2). Rana Sanıye Hanım tarafından ileri sürülen bu teklif, kamuoyu tarafından ilgiyle karşılanmış olacak ki yaklaşık bir yıl sonra abide inşasına dair çalışmalar başlamıştır. "*Bütün saltanât-ı Osmaniye'yi kurtarmış olan Çatalca müdafaasını ilelebet yaşatmak üzere*" inşa edilmesi planlanan bu abidenin kaide üzerine oturtulmuş vaziyette bir aslan olması planlanmış, projenin hazırlanması için Fransız heykeltıraşlarla çalışılmasına karar verilmiş ve Beyazıt Meydanı'nın fotoğrafları çekilerek Paris'e gönderilmiştir. "*Arslanın kaide üzerinde ne tarzda duracağı henüz tayin edilmemişse de kaidenin etrafına Çatalca, Edirne, Yanya, İşkodra müdafaalarını musavver tunçtan kabartma birer levha konması*" kararı alınmıştır. *Tanin* gazetesi, henüz çizimi tamamlanmamış olan bu projenin, topluma bir fikir vermesi amacıyla benzer mimarî özelliklere sahip olan "Belfrot Arslanı" abidesinin bir resmini takdim etmiştir (*Tanin*, 4 Nisan 1914, s. 1). Yine Balkan Savaşları'nın hatırasını yaşatmak amacıyla Edirne Karaağaç'taki Jandarma Karakolu'nun karşısına ve Bulgar ordusunun şehre girdiği Ayvaz Baba Tepesi veya Sarayı bölgesine birer abide yapılmak istendiği de dönemin gazetelerine yansımıştır (*Tanin*, 3 Nisan 1914, s. 1; *Tanin*, 16 Nisan 1914, s. 3).⁵

Aşına bakılırsa Çanakkale Savaşları için inşa edilen erken tarihli abidelerden birinin Balkan Savaşları vurgusuyla dikildiği görülmektedir. Türk ordusu, Çanakkale Savaşları'nda elde edilen galibiyetin sevinci ve onuruyla, daha önce Birinci Balkan Savaşı'nda Lüleburgaz Muharebesi'nde aldığı yenilginin kötü izlerini silmek amacıyla "*abide-i zafer*" ismiyle Lüleburgaz'da bir abide dikmiştir. Abidenin Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen fotoğrafında 9 Ocak 1916 tarihi bulunmakta olup, belgede şu ifadeler yer verilmiştir; "*Balkan Harbinde Lüleburgaz Muharebesinde mağlub olan Osmanlı ordusunun Cihan Harbinde Çanakkal'a Muharebesinde galib gelerek şan ve şeref-i askeriye istirdad ettiği hatırasını ihyâ etmek üzere Beşinci Ordu-yı Hümâyûn Menzil Müfettişliği tarafından Lüleburgaz İstasyonunda vesait-i askeriye ile inşa edilen abidenin..*" (BOA, DH.İ.UM.EK, 24/50; Marttin, 2020, s. 467-482). Fotoğrafta yer alan tarihin düşmanın Gelibolu Yarımadası'nı tahliye ettiği güne karşılık gelmesi ise dikkat çekicidir.

İtilâf Devletleri'nin 9 Ocak 1916 tarihinde Çanakkale'den çekilmesi üzerine kazanılan zafer, 10 Ocak günü toplanan Meclis-i Âyan'ın gündemindeki ilk konu olmuştur. Oturumda, padişahı tebrik etmek için bir heyet gönderilmesi ve orduya da bir teşekkür ve tebrik telgrafı çekilmesine karar verilmiştir. Ardından söz alan Reşit Âkif Paşa, bu zafer gününün bir milli bayram olarak kutlanmasını, gazilere birer madalya verilmesini ve nihayetinde şehitler için bir "*ravza-i şüheda*" tesis edilmesini teklif etmiştir (Uca, 2002, s. 272-273). Böylece, Çanakkale şehitleri için bir abide inşa edilmesi önerisi ilk kez, 10 Ocak 1916 tarihinde yani zaferin ertesi gününde ileri sürülmüştür.

Yine erken tarihli bir öneri olarak *Donanma* dergisi yazarlarından Rabbani Fehmi Çanakkale şehitleri

anma törenleri de gerçekleştirmiştir, bkz. *Şehbal*. (1 Ağustos 1329). A. 80, s. 150.

⁵ Balkan Savaşları'nın muharip devletlerinden olan Sırbistan da kendi askerleri için bir abide yaptırmıştır, bkz. *The Sphere*. (9 November 1912). No. Vol. LI, N. 668, p. 145. Ayrıca bu dönemde *Karagöz* dergisinde Balkan Savaşları'nı konu edinen abide ve anıt görsellerine de yer verilmiştir, bkz. *Karagöz*. (2 Ocak 1913). No. 484, s. 4; *Karagöz*. (29 Temmuz 1329). No. 543, s. ön kapak.

için abide yapılması fikrini 3 Şubat 1916 tarihinde yayınlanan yazısında gündeme getirmiştir. Çanakkale'deki şehitlerimiz için bir abide yapılmasının önemine değinen yazar, abidenin nasıl olması gerektiğine dair düşüncelerini şöyle açıklamıştır; “*Bir abide mavi ufuklarımıza güneş kadar yakışacak, ruhlarımızı bir güneş hararetiyle samimi ısıtacak bir abide. Ne korkunç pençesini kaldırmış ufuklara böğüren bir arslan, ne tırnaklarında muzafferiyet ağacından koparılmış zümrüt bir dalla kanatlarının siyah bulutunu germiş bir kartal. Böyle hürsî, zulmî, vahşetî değil. Orada Mehmetçiğin Hakk ile sıyrıldığı süngüsünü, aşk ile siper ettiği sinisini gösterecek, o süngüdeki Hakk'ın kudretini, o sinedeki aşkın sıcaklığını değerini yükseltecek bir şey. Ufukları gurur ve kudretle temaşa edecek kadar yüksek ve muazzam bir eser olsun. Yüksek. Altaşlar ve Kafkaslarla selamlaşacak kadar yüksek. Bir abide, hayalime sığdıramayacağım muazzam ve yüksek bir eser. Çanakkale zaferi gibi harika ve mucizelere benzeyen bir timsal ki karşısında hayaller dar, sanatlar hayran, kalemler dilsiz olsun*” (Fehmi, 3 Şubat 1916, s. 1251). Rabbanî Fehmi'nin abide mimarisine yönelik ileri sürdüğü arslan ve kartal gibi örneklerin 1930'larda Çanakkale şehitleri için yapılması planlanan abide projelerinde yer alması dikkat çekicidir.

18 Ağustos 1919 tarihli, Cevat, Kazım ve Basri Beylere ait imzaların yer aldığı bir belgede, İngiliz ve Fransızların Gelibolu'da kendi askerleri için mezarlıklar yaptığı fakat Türk şehitlerine ait mezarların ise ortadan kaybolmakta olduğu ifade edilerek, bu mezarların düzenlenip bir şehitlik haline getirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu hususta gerektiği takdirde muharebelerde görev alan askerî ve tıbbî personellerden oluşturulacak bir heyetle mezarların yerinin tespit edilebileceğine değinilmiştir (*Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 1963). Bu kapsamdaki bir diğer öneri ise İngiliz Fevkalâde Komiserliği tarafından Hariciye Nezareti'ne iletilmiştir. Gelibolu Yarımadası'nda bulunan ve hâlihazırda kendi askerlerine ait kemikleri uygun ve muntazam bir şekilde defneden İngiliz heyeti, savaş sahasında henüz defnedilmemiş Türk askerlerine ait çok sayıda kemik bulunduğunu tespit etmiştir. Heyet, Osmanlı hükümetinin savaş sahasına göndereceği görevlilerin bu kemikleri defnetmesi ümidinde olduklarını belirtmişse de Gelibolu'da çok az sayıda bulunan nöbetçi birliklerin defin işini yapamayacakları ve bu işin mahalli hükümet tarafından gerçekleştirilebileceği belirtilerek, konu Dâhiliye Nezareti'ne iletilmiştir (BOA, *BEO*, 4641/348066). Alanda bulunan İngiliz heyet, Türk askerlerinin defni için herhangi bir adım atılmadığını görünce, Hariciye Nezareti'ne bir telgraf daha çekerek uygun görülmesi halinde Türk askerlerinin definlerini gerçekleştirebileceklerini belirtmişlerdir. Bu teklif karşısında yapılan değerlendirmelerin sonucunda, şehit olan askerlerin Türk yetkililer tarafından defnedilmesinin daha uygun olacağına karar verilmiştir (BOA, *BEO*, 4667/349979).⁶

Resmî evraklara yansıyan bu yazışmalar, Çanakkale şehitleri için 1920 yılına gelindiğinde abide inşa etmek bir yana dursun şehitlerin defnedilemediği düşüncesini ortaya çıkarsa da savaş sahasında bu tarihe kadar çok sayıda anıtın yapıldığı anlaşılmaktadır.⁷ Öyle ki *Harb Mecmuası*'nın savaş devam ederken yayınlanan bir sayısında yer alan fotoğraf ve altındaki yazıda “*Maydos civarında Maltepe'de düşmanın tayyare bombasıyla iş başında şehid olan üçüncü telgraf bölüğü efradından dört nefer nâmına yapılan abide*” ifadeleri yer almaktadır. Söz konusu mecmuanın Aralık 1915 tarihinde yayınlandığı göz önüne alınırsa abidenin savaş devam ederken dikilmiş ve yarımada'daki ilk anıtlardan biri olduğu anlaşılmaktadır (*Harb Mecmuası*, Kânunuevvel 1331, s. 31).⁸ Öte yandan, harp sahasındaki birçok Türk şehitliği ve anıtı, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nı kaybetmesinin ardından 30 Ekim

⁶ Bölgede bulunan Osmanlı askerlerinin harp sahasındaki mezarları koruduğu ve yüzeyde kalan kemikleri gömdüğü de anlaşılmaktadır, bkz. Bozkurt, 2012, s. 66. Osmanlı hükümetinin savaş devam ederken mezarlıkların yapımı ve korunmasına dair gerçekleştirdiği uygulamalar için bkz. Sayılır, 2005, s. 68-71.

⁷ Gelibolu Yarımadası'nda İtilaf devletlerine ait mezarlık ve abidelerin inşası için bkz. Bozkurt, 2012, s. 62, 70-71; Sayılır, 2005, s. 67.

⁸ Çanakkale'de yapılan ilk abidenin 1916 tarihli olduğunu ileri süren bir çalışma için bkz. Sadık Sarısamancıoğlu, *a.g.m.*, s. 86.

1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi uyarınca bölgeyi işgal eden İngilizler tarafından yıkılmıştır (Atabay, 2018, s. 41; Bozkurt, 2012, s. 71).

Araştırmacıların tespitlerine göre 1919 yılına kadar Çanakkale şehitleri için, yarımadaının genelindeki savaş sahasına yayılan 20 civarında şehitlik ve anıt yapılmıştır (*Yurtiçi Şehitlikler*, 1999, s. 97-125). 1921 yılına gelindiğinde ise Müdafaa-i Milliye Vekâleti, Çanakkale şehitleri için büyük bir abide yaptırılması için ilanlar vermiş, ancak bu teşebbüs bir karşılık bulamamış olmakla birlikte konu 1927 yılına kadar gündemde kalmış fakat müspet bir sonuç elde edilememiştir (Sarısaman, 2016, s. 86).⁹

Cumhuriyet Döneminde Çanakkale Şehitleri İçin Abide İnşa Etme Teşebbüsleri: Projeler, Aktörler ve Sorunlar

1929 yılının Ağustos ayında, Çanakkale şehitlerini anmak için yapılan ziyaret hakkında ayrıntılı bilgiler veren *Cumhuriyet* gazetesinin haberine göre, İstanbul'dan Reşitpaşa Vapuru ile başlayan ziyaret yolculuğu, Çanakkale harp sahillerindeki Anafarta önüne gelindiğinde burada yatan şehitlerin anılması, Çanakkale Savaşları'na dair duygu yüklü konuşmaların yapılması, mızıkancın matem havası çalması, şehitler için Fatihalar okunmasıyla son bulmuştur. Haberin devamında Çanakkale Boğazı'nın girişine Türk şehitleri için bir abide yapılacağı, bu abidenin “boğaza girerken bütün heybetiyle” gözükeceği ve abide inşası için gerekli olan bütçenin hususi idarelerden sağlanacağı ifade edilmiştir (*Cumhuriyet*, 18 Ağustos 1929, s. 1, 4; *Milliyet*, 25 Temmuz 1929, s. 5). Şehitlikleri İmar Cemiyeti'nin (Atabay, 2014) 1929 yılı sonunda gerçekleştirdiği olağan kongresinde görüşülen konular arasında, Çanakkale şehitleri için bir abide yapılması da yer almıştır (*Yarın*, 8 Aralık 1929, s. 4).

Öte yandan 1929 yılındaki ziyaretin önceki yıllardaki ziyaretlere kıyasla çok daha fazla katılımcıyla gerçekleştirilmesi ve kadınların da bu ziyaret programına katılmış olması dikkat çekici bir gelişmedir. Ancak ziyarete katılanların aktardıklarına göre yolculuk oldukça rahatsız bir şekilde geçmişti. Vapurda yasaklanmış olmasına rağmen alkol tüketilmiş, ayrıca kamaralardaki böcekler nedeniyle yolcular “sandalye üzerinde uyumak zorunda” kalmışlardır. Türk ziyaretçilerin Çanakkale'ye doğru yola çıktığını haber alan İngiliz abideleri memurları, yolcuları karşılamak için Seddülbahir'e gelmiş, yolcuları saatlerce beklemiş ancak sahile hiç kimse çıkmayınca alandan ayrılmak zorunda kalmıştır. Nitekim 1929 yılı ziyaretinde “karaya bir heyet bile çıkmamış şehitlerin yattıkları yerler ziyaret edilmemiştir.” Ashına bakılırsa bu durumun en önemli nedeni hem harp sahasına çıkmak için uygun bir iskelenin hem de “ziyaret edilebilecek bir Türk abidesinin olmamasıdır.” Her ne kadar geçen yıl karaya çıkılmış olsa da “üç öküz arabasının kumluğa batırılmasıyla yapılan tahta iskele kışın harap olmuş” ve 1929 yılında harp sahasına giriş yapılabilecek uygun bir iskele bulunamamıştır. Bu kapsamda Şehitlikleri İmar Cemiyeti'ne defalarca müracaatta bulunulmuş olsa da cemiyetin bölgede bir iskele yaptırabilecek bütçesi olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca cemiyet, harp sahası ve bölgede yapılması gerekenler için hususi idarelerden bir yıllık gelirlerinin yüzde ikisinin bir yıllığına kendilerine aktırılması için ilgili makamlara başvuruda bulunmuştur (*Vakit*, 18 Ağustos 1929, s. 2).

1930 yılının Haziran ayında bir toplantı gerçekleştiren Şehitlikleri İmar Cemiyeti idare heyeti, her sene Ağustos ayında gerçekleştirilen Çanakkale şehitliklerini ziyaret programı üzerinde çalışmıştır. Ziyaretin başlangıç tarihi, seyahat edilecek vapur, merasime iştirak edecek kişiler, vapurda askerî bando ve hafızların hazır bulunması, vapurda verilecek konferanslar ve mevlit okunması gibi pek çok konunun ele alındığı toplantıda (*Vakit*, 12 Ağustos 1930, s. 7) alınan kararlardan biri de Çanakkale'ye bir abide

⁹ Milli Müdafaa Vekâleti'nin bütçe görüşmelerinde, Çanakkale'de bulunan şehitlik ve anıtların “esashi şekilde tamir edilmesi” konusu sıklıkla gündeme gelmiştir, bkz. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*. 1939, s. 1, 5, 7, 10, 18.

yapılması olmuştur. Cemiyet bu kapsamda bir müsabaka düzenlemeye karar vermiş ve “*abideyi en güzel ve canlı bir şekilde tesbite muvaffak olan Türk sanatkârına cemiyet tarafından 500 lira*” ödül verilmesini kararlaştırmıştır. Müsabaka için Güzel Sanatlar Akademisi’nin biri 500 bir diğeri ise 1 milyon liraya inşa edilebilecek iki abide projesi üzerinde çalışmalara başladığı belirtilmiştir (Cumhuriyet, 15 Haziran 1930, s. 1).

Çanakkale şehitleri abidesi için yapılacak müsabaka, kamuoyunda büyük bir yankı uyandırmış, konu hem Şehitlikleri İmar Cemiyeti Reisi hem de Cumhuriyet Halk Fırkası Müfettişi olan Hakkı Şinasi Bey tarafından yakından takip edilmiştir. Cemiyet, açılacak müsabakanın ardından hazırlanan muhtelif projeleri tetkik etmek suretiyle en başarılı eseri seçme fikrine sahipti. Cemiyet, müsabaka şartlarını tekrar görüşmek üzere Hakkı Şinasi Bey başkanlığında sık sık bir araya gelerek müzakerelerini sürdürmekteydi. Müsabakaya başvuruda bulunanların projelerinde rumuz kullanılması, isimlerin ayrı birer kapalı zarfta saklanması alınan kararlar arasındaydı. Güzel Sanatlar Akademisi’nden seçilecek bir jüri heyeti, müsabaka kapsamında hazırlanan ve belirtilen adrese gönderilen tüm projeleri tetkik ettikten sonra beğenilen eserler ayrıca incelemeye alınacak olup, bu aşamayı geçemeyen projelere ait isim zarfları açılmadan sahiplerine iade edilecektir. Müsabaka için önem verilen konuların başında projelerin Türk mimarlar tarafından hazırlanması gelmektedir ki “*Milli bir abidenin bir Türk mimarı tarafından yapılması muvafık görülmüştür.*” Projelerde aranacak şartlardan bir diğeri de abidenin metanetli ve aynı zamanda gösterişli olmasıdır. Abidenin “*küçük, zarif işlemler, tezyinattan ziyade bütün manzaraya hâkim yüksek irtifa, muazzam cephelerle yükselmiş mehabetli bir*” yapıda olması düşünülmekteydi. Abide projesi kapsamında çözülmesi gereken en önemli konulardan biri de bütçe meselesidir. Nitekim “*iş büyük ve masraflıdır*” ve abide inşasını cemiyetin bütçesi ile yapabilmeyen imkânı yoktur. Bu nedenle gerekli bütçenin tüm vilayetlerin iştirakiyle sağlanması planlanmaktadır ki “*500 bin lira olarak tesbit edilen masraf 63 vilayetimize taksim edilirse abide bütün vilayetlerin birer hissesiyle ve milletin tam bir mah olarak meydana getirilmiş olacaktır*” (Cumhuriyet, 9 Temmuz 1930, s. 1-2).

1930 yılının sonuna gelindiğinde, “Çanakkale Şüheda Abidesi’nin” inşası için İstanbul milletvekilleri meclise müşterek bir takrir vermeye hazırlanmaktaydı. Öte taraftan Şehitlikleri İmar Cemiyeti ise Güzel Sanatlar Akademisi’ne başvurarak abide projesi için bir rapor talep etmişti. Güzel Sanatlar Akademisi’nin hazırladığı raporda abidenin mimarî yapısına dair ayrıntılı açıklamalar yer almakla birlikte yapılan hesaplamalara göre projenin 1 milyon liraya mâl olacağı öngörülmekteydi. Abidenin “Çanakkale’deki Fransız ölüleri abidesinden daha muhteşem ve daha çok uzaktan göze çarpacağı” belirtilmekteydi (Cumhuriyet, 10 Aralık 1930, s. 3).

Görsel 1: Şehitlikleri İmar Cemiyeti tarafından Çanakkale Şehitler Abidesi için düzenlenmesi planlanan

müşabakaya dair Cumhuriyet gazetesinin haberi (*Cumhuriyet*, 6 Ağustos 1930, s. 4).

Cumhuriyet gazetesi, bu haberin üzerinden yaklaşık olarak bir yıl sonra yine aynı konuyu gündeme getirmiştir. Buna göre Şehitlikleri İmar Cemiyeti, Çanakkale’de yapılacak olan abide için çalışmalarını sürdürmekte, hazırlanan şartname üzerinde incelemeler devam etmekteydi. Abide inşaatının bir yıl içerisinde ihale edilmesi ve gelecek yıl Ağustos ayında yapılacak ziyaret sırasında açılış merasiminin yapılması planlanmaktaydı. Cemiyet, bir yandan abidenin teknik detayları üzerinde çalışmakla birlikte diğer yandan inşa masrafları için ödenek aramaktaydı. Bu doğrultuda Vilayetler İdare-i Hususiyeleri’nden yüzde bir oranında vergi alınması için hazırlanan layiha hükûmete sunulmuştur. Hükûmetin, bu teklifi meclis yasama yılının açılmasıyla birlikte ele alacağı “*Çanakkale abidesinin fevkalâde güzel olmasına çalışacağı ve bu hususta hiçbir masraftan çekinmeyeceği*” belirtilmiştir (*Cumhuriyet*, 6 Ağustos 1930, s. 4).

1930 Ağustosunda yapılan Çanakkale şehitlerini ziyaret gezisinde, karaya çıkılmamış, sadece deniz kıyısındaki harp sahilleri ziyaret edilmiştir. Yaklaşık olarak 500 kişinin katıldığı bu gezide yer alan Ali Fuat Bey’in gözlemleri, alandaki şehitliklerin dağılımını göstermesi bakımından önemlidir. Öyle ki Ali Fuat Bey’in kaleme aldığı yazıya verdiği başlık bu hususta önemli ipuçları vermektedir; “*Ecnebi Abidelerinin Yanında Gelecek Seneye Kadar Türk Abidesinin Yapıldığını Görmek Emelimizdir.*” Gülcemal Vapuru, Saroz Körfezi’nde Anafartalar önüne geldiği sırada yazarın dikkatini çeken ilk şey, “*bulutlara doğru yükselen ecnebi abideleri*” olmuştur. Bu esnada kendisine kalbî bir hitapta bulunan Ali Fuat Bey, “*bu azametler, mutantan heykeller niçin? Hiç mahcup, kabahatli adam gözlerini semaya kaldırabilir mi?*” sorusunu sormuştur. Ziyaret sırasında bir konuşma yapan Cevdet Kerim Bey ise her Türk’ün yüreğini sızlatan bir noktaya değinerek, Türklüğün en büyük zafer destanına konu olan bu harbin cereyan ettiği yerlerde bu zaferi yaratmak için canlarını veren kahraman şehitlerimiz için onların anısına bir abide dikilmemesine mukabil, ecnebilerin birçok abidesi olmasından bahsetmiştir (*Vakit*, 30 Ağustos 1930, s. 3). Bu sırada Türk tarihindeki kahramanlıkları anlatan Cevdet Kerim Bey, bu “*taş yığınlarına*” bakarak şöyle demiştir; “*Çanakkale hamâseti tarih yürüdükçe azâmet peyda edecektir. Hakikati saklasalar, şu taşları bulutları delse gene üzerinde yazılacak, hezimettir. Asıl burada semaya yükselen Türk’ün şehameti var. Bunu okuyalım. Orada yazılı olan şudur: Zafer... Zafer... Gene Zaferdir*” (Fuat, 17 Ağustos 1930, s. 3; *Vakit*, 28 Temmuz 1930, s. 5).

Çanakkale’de bir abide yapılmasına yönelik 1929 yılında başlayan söylemler, 1930 yılında abideye dair şartnamenin hazırlanması, bazı teknik detayların belirlenmesi ve abide inşası için bütçe temin edilmesi gibi önemli ve öncelikli konulara dair çeşitli kararların alınmasıyla az da olsa şekillenmeye başlamıştır. Öte taraftan cemiyet, sene sonu gerçekleştirdiği kongre haricinde de toplanarak abide inşası için çalışmalarını sürdürmüştür (*Milliyet*, 14 Temmuz 1931, s. 3; *Milliyet*, 30 Ağustos 1931, s. 5). 1932 yılında Çanakkale’ye giden ve harp sahasındaki gözlemlerini Eceabat’tan *Milliyet* gazetesine gönderen Ragıp Kemal Bey, İngilizlerin Anafartalar’da 4, Arıburnu’nda 21, Seddülbahir’de 7 Fransızların ise 1 mezarlığı olduğunu belirtmektedir. İngiliz ve Fransızlar kendi ölüleri için mükemmel mezarlıklar ve birer de abide yapmışlardır. Ancak “*bizim şehitlerimizin kemikleri yerde duruyor, buraya ziyarete gelenler bu kemiklerin üstüne basıp geçiyordu.*” Ragıp Kemal Bey, bu içler acısı durumu ortadan kaldırmak için vilayetlerin hususi muhasebeleriyle belediyelerin bütçelerinden kâfi miktarda bir tahsisat ayırmaları halinde Çanakkale’de “*mükemmel bir mezarlık ve muhteşem bir abide*” yaptırılabilirliğini belirtirken, Çanakkale’de bir abide yaptırılmasının tüm halkın boynuna bir borç olduğuna değinmektedir (Kemal, 5 Kasım 1932, s. 6).

Bu kapsamda Şehitlikleri İmar Cemiyeti’nin faaliyetlerine de değinen Ragıp Kemal Bey, cemiyetin

Edirnekapı Şehitliği'ni oldukça güzel bir alan haline getirmiş olmasına rağmen “*Gelibolu sırtlarında mezarlıklar ve abideler yapmak kudretine haiz olmadığını*” belirtmektedir. Yazara göre Çanakkale'deki abideyi “*yapsa yapsa ancak Türk milletinin arzu ve iradesi*” yapabilirdi. Nitekim cemiyetin Çanakkale şehitleri için yapabildiği tek iş, her yıl bir anma ziyareti programı düzenleyip, Gülcemal Vapuru ile Anafarta açıklarına gitmekten ibaretti. Ragıp Kemal'e göre Tayyare Cemiyeti'ne yapılan yardımların bir kısmı kendilerine yapılmış olsa Çanakkale'de bir abide inşası için büyük bir adım atılabildi. Yazar, cemiyetin gelir kaynaklarının artırılmasının önemine değinerek yazısını şu öneriyle sonlandırmaktadır; “*Mesela; Türkiye'deki takvimlerin tâbı ve neşri, on paralık posta pulu, şimendifer ve dışarı posta vapur biletlerine onar para zam gibi yardımlara müsaade edilmiş olsa bu cemiyet her şeyi yapabilir*” (Kemal, 5 Kasım 1932, s. 6).

1933 yılının Ağustos ayında yapılan Çanakkale ziyaretinin detaylarına bakıldığında yarımada henüz bir abidenin yapılmadığı, geride kalan yıllardaki proje üzerine çalışıldığı anlaşılmaktadır (*Cumhuriyet*, 8 Eylül 1933, s. 2).¹⁰ 1933 ziyaretine katılan ve gözlemlerini *Vakit* gazetesinde Z. C. rumuzuyla kaleme alan yazar, alandaki ziyaretçilerin şu düşüncelere kapıldığını ifade etmektedir; “*Çanakkale şehitliklerini ziyaret edenlerin kalbine zehirli bir ok gibi saplanan muazzam düşman abideleri vardır. Bu abidelerin yanında bir Mehmetçik hatırası olmadığı için seyahatler ziyaretçilere acı geliyor.*” Ancak yazarın elde ettiği bilgilere göre Başvekil İsmet Paşa kısa bir süre önce, Çanakkale'deki şehitlerimizin hatırası için bir abide diktirileceğini belirtmiş ve bu büyük bir sevinç meydana getirmişti. Yazar, bu teşebbüsün gelecek yılki ziyaret programına kadar hazırlık aşamasının tamamlanması halinde abidenin temel taşının ziyaret esnasında atılmasının anlamlı olacağına değinmiştir. Böylece “*her Türk buradan geçerken Türk abidesini seyrederek Türk kahramanlığının canlı şahitleri karşısında göğüs kabartacaktır*” (Z. C.. 10 Eylül 1933, s. 8). Şehitlikleri İmar Cemiyeti de Çanakkale'de “*milli şerefimizle mütenasip büyük bir abide inşa ettirmek üzere*” teşebbüslerini Başvekil nezinde sürdürmeye başlamış, İsmet Paşa hükümetin bu hususta cemiyete yardım edeceğini belirtmiştir. Abidenin harp sahasının “*en nazar-ı dikkate çarpan bir tepesine*” inşa edilmesi ve her taraftan görülebilmesi planlanmaktaydı. Öte taraftan abidenin geceleri aydınlatılması, yapılacak büyük Mehmetçik heykelinin gözlerine renkli iki ampul konulması ve bu ışığın uzaklardan dahi görülebilmesi düşünülmekteydi (*Milliyet*, 10 Eylül 1933, s. 2).

Vakit gazetesi, 1933 yılının Ekim ayı başında, uzun bir süredir kamuoyunun gündeminde olan Çanakkale'de inşa edilecek abidenin akıbeti hakkında, Şehitlikleri İmar Cemiyeti Reisi Nemlizâde Cemal Bey'i ziyaret ederek, abide inşası için sürdürülen çalışmalar hakkında bilgi almıştır. Cemal Bey sözlerine, cemiyetlerinin köklü bir geçmişe sahip olduğunu ve amaçlarının şehitlikleri imar etmek ve şehitlerimiz için yeni abideler dikmek olduğunu belirterek başlamıştır. Bununla birlikte cemiyet bütçelerinin oldukça sınırlı olduğunu, gelirlerinin sadece dağıtılan rozet, seneden seneye düzenlenen Çanakkale şehitliklerini ziyaret programından elde edilen gelir¹¹, çıkarılan takvimler ve muhtıra defterlerinin satışlarından ibaret olduğunu belirtmiştir.¹² Cemal Bey, 1933 yılı hasılatlarının ise ortalama 3.500 lira civarında olduğunu söyleyerek, bu paranın yapılacak büyük işler için küçük bir yekûna tekabül ettiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla bu bütçe ile bir abide inşa etme imkânı olmadığı gibi, mevcut bütçe ile şimdiye kadar

¹⁰ 1931 ve 1932 yıllarında gerçekleştirilen ziyaretlerin de daha önceki yıllarda olduğu gibi benzer bir programa sahip olduğu anlaşılmaktadır, Ayrıntılı ziyaret programları için bkz. *Milliyet*, 28 Ağustos 1931, s. 2; *Vakit*, 15 Eylül 1932, s. 3.

¹¹ 1931 yılında gerçekleştirilen ziyaret için bilet fiyatları şu şekilde belirlenmiştir. Yataklı birinci mevki 15, yataklı ikinci mevki 10, yataklı üçüncü mevki 7.5, güverte 4, talebe için güverte 2 lira, bkz. *Milliyet*, 22 Temmuz 1931, s. 3.

¹² Cemiyetin 1932 yılında yayınladığı bir beyannamede muhtıra olarak adlandırılan cep defterleri için şu bilgiyi paylaşmıştır; “*Şehitlikleri İmar Cemiyeti firması altında 1933 senesine mahsus olarak cep muhtıra defterleri tab ettirilmiştir. Bu muhtıra defterlerinin üst kabında cemiyetin firması ve iç sayfasında da cemiyetin mührü ile riyaset imzası bulunmayanların cemiyetle bir alakası bulunmadığı şehitlerimize hürmetkâr olan zevâta ilan eyleriz*”, *Milliyet*, 12 Aralık 1932, s. 4. Cemiyetin gelir kaynaklarından bir diğeri olan duvar takvimlerinin üretimi ve satışı da benzer şekilde gerçekleştirilmektedir, *Milliyet*, 17 Eylül 1931, s. 8.

Edirnekapı Şehitliği'nin düzenlenmesi, şehitliğe mütevazı bir abide yapılması, ağaç dikilmesi ve yol açılması gibi faaliyetlerde bulunabildiklerine değinmiştir.¹³ Cemal Bey, konuşmasının devamında son günlerde basında yer alan yazılar ve Türk Talebe Birliği'nin Çanakkale'ye bir abide yapılması yönündeki teşebbüslerini memnuniyetle karşıladıklarını vurgulamıştır. Ardından Çanakkale'nin tüm millete ait olduğunu dolayısıyla buraya yapılacak abidenin de milletin malı olacağını ifade eden Cemal Bey, çalışmalarını bu doğrultuda sürdürdüklerini ve bu hususta tüm teşekküllerle iş birliği yapmaya hazır olduklarını belirtmiştir (*Vakit*, S. 5660, 10 Ekim 1933, s. 5).

Kamuoyundaki bu beklentiye dönük olarak ilk tepki 1933 yılında Çanakkale şehitliklerini ziyaret eden ve buradan “*hem memnun hem de mahzun*” olarak ayrılan Türk Talebe Birliği'nden gelmiştir.¹⁴ Birlik mensupları, Çanakkale'de “*55 bin Türk delikanlısının bu topraklar için can verdiği harp sahalarmı gezerken, hepsinin iftiharla göğüsleri kabarmıştı. Fakat şehitliklerin ihmal edilmiş manzarası, hele bu vaziyetin karşısındaki yabancı mezarlıkların mâmur ve abidelerin muhteşem hâliyle mukayesesi gençlik kafilesini haklı olarak müteessir*” etmiştir. Gençler, bu durumu resmî yayın organları olan Birlik dergisinde eleştirmişler hatta harp sahasında “*perişan haldeki*” şehit kemiklerini toplayarak üzerlerine şu ifadenin yazıldığı bir levha dikmişlerdi; “*Türk tarihinin en şanlı savaşlarından birisini yaratan ölülerimize abide istiyoruz.*” Şehitlikleri İmar Cemiyeti'nin bir süredir projeden öteye taşıyamadığı bu konu, Birlik dergisinde gençler tarafından kesin ve keskin bir şekilde şöyle ifade edilmiştir; “*Çanakkale'ye bir abide yaptıracağız!*”

Görsel 2: Türk Talebe Birliği'nin 1933 yılında Çanakkale şehitlerini ziyaret ederken savaş sahasında çektiği fotoğraf (*Cumhuriyet*, 6 Ekim 1933, s. 1, 4).

Abidenin, Türk gençliğinin ve bu temiz gençliği sevenlerin iane ve yardımlarıyla inşa ettirileceği, projenin de yapılan iane ve yardımlar nispetinde büyük olacağı belirtilmiştir. Birlik, bu hususta ilgili kurumlara müracaatlarını da gerçekleştirmiştir. Çanakkale ziyareti sırasında gençleri en çok üzen konu ise “*memleket için can verenlerin bu bîkes ve mahzûn kemikleri*” toprak üstünde dururken etrafta yükselen 35 civarındaki İngiliz ve Fransız abideleri olmuştur. Ziyaret sırasında gençler tarafından bir araya getirilen ve fotoğrafı çekilen kemiklerin ise inşa edilecek abidenin altına konulması planlanmıştır.

¹³ Cemiyet, Edirnekapı Şehitliği'ne ihlamur, çam ve dişbudak ağaçları ile gül dikimi gibi faaliyetler için 1931 yılında 2.000 lira bir masraf yapmıştır, bkz. *Milliyet*, 17 Şubat 1931, s. 3. Cemiyetin 1932 yılında yayınladığı bir beyannamede muhtıra olarak adlandırılan cep defterleri için şu bilgiyi paylaşmıştır; “*Şehitlikleri İmar Cemiyeti firması altında 1933 senesine mahsus olarak cep muhtıra defterleri tab ettirilmiştir. Bu muhtıra defterlerinin üst kabında cemiyetin firması ve iç sayfasında da cemiyetin mührü ile riyaset imzası bulunmayanların cemiyetle bir alakası bulunmadığı şehitlerimize hürmetkâr olan zevâta ilan eyleriz*”, *Milliyet*, 12 Aralık 1932, s. 4. Cemiyetin gelir kaynaklarından bir diğeri olan duvar takvimlerinin üretimi ve satışı da benzer şekilde gerçekleştirilmektedir, *Milliyet*, 17 Eylül 1931, s. 8.

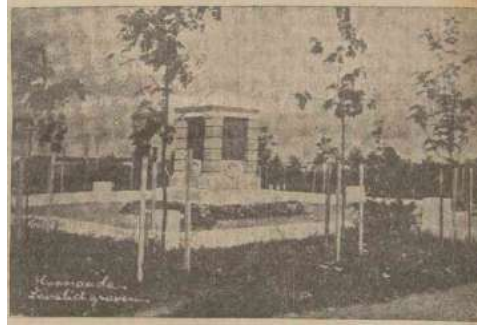
¹⁴ Milli Türk Talebe Birliği, Çanakkale şehitleri ziyaretini Şehitlikleri İmar Cemiyeti'nin düzenlediği programın ardından gerçekleştirmiştir. 14 – 17 Eylül 1933 tarihleri arasında gerçekleştirilen programın detayları için bkz. *Vakit*, 10 Eylül 1933, s. 8.

Gençler son olarak Çanakkale’de yapılmak istenilen abidenin yalnızca münevver ve gençliğin toplayacağı paraya bırakılmaması gerektiğini, başta belediyeler ve hükümetin de bu hususta önemli ölçüde katkı sağlamasını istemektedir; “*Ta ki Çanakkale şehitlerinin yüce şanına layık bir abide vücuda gelsin ve o aziz şehitlerin kemiklerine karşı gösterdiğimiz hürmetsizlik artık nihayet bulsun*” (Cumhuriyet, 6 Ekim 1933, s. 1, 4).

Türk Talebe Birliği’nin kamuoyunda gündeme getirdiği bu konu, kısa süre içerisinde yankı uyandırmıştır. Cumhuriyet gazetesi yazarı Vedat Mustafa Bey, “Birlik’e Açık Mektup” başlığını verdiği yazısında Çanakkale’de bir abide inşası için Türk gençliği tarafından girişilen bu teşebbüse destek olmuştur. Vedat Mustafa “*Etin demiri tepelediği, kanın ateşi söndürdüğü*” Çanakkale’deki zaferimizi belli edecek, onu kutlamaya gelenlere “*bir mahalli maksut olacak*”, şehitlerin hatırasını canlandıracak, Çanakkale’deki 35 düşman abidesinden daha yüksek ve onlardan daha güzel bir abidenin olmayışını üzüntüyle dile getirmektedir. Vedat Mustafa Bey, bu nedenle Türk Talebe Birliği tarafından gündeme getirilen bu teşebbüste kendileriyle birlikte gönülden çalışacağını vurgulamıştır. Yazar, bu maksatla “*unutulmuş bir hakikati de ortaya çıkarmak*” istediğini dile getirmiştir. Çanakkale’de bir abide inş edilmesinin Türk gençliğinin henüz idrak ettiği bir mesele olmasına rağmen bu konunun ilk kez 7 yıl önce Balıkesir Kolordu Kumandanı Ali Hikmet Paşa tarafından gündeme getirildiğini ifade etmektedir. Ali Hikmet Paşa, Çanakkale’de bir abide inş edilmesi için Mimar Sırrı Bey’e başvurarak bir çalışma yapmasını istemiştir. Sırrı Bey tarafından hazırlanan proje, Paşa tarafından beğenilmiş ve abidenin inş edilmesi için Milli Müdafaa Vekâleti ile temasa geçilmiştir. Paşa, abidenin keşif bedeli için vekâletten 120 bin liralık bir tahsisat almak için gayret göstermiş ancak o dönemki bütçeden ancak 40 bin liralık bir ödenek ayrılabilmiştir. Bu ödeneğin 25 bin lirası ile abidenin kaidelerini meydana getirecek mermerler sipariş edilmiş ancak ödeneğin kesilmesi nedeniyle çalışmalar yarıda kalmış, kaide mermerleri ise “*yedi seneden beri Seddülbahir’de üstü kapalı*” bir şekilde bırakılmıştır. Yarıda kalan bu proje hakkında Mimar Sırrı Bey ile görüşen Vedat Mustafa, projeleri incelemiş ve “*28 metrelik zafer kartalı*” şeklindeki abideyi hayal edince oldukça etkilenmiştir. Vedat Mustafa, yarım kalan bu projenin tamamlanması gerektiğini belirtirken şu soruyu sormaktadır; “*Türk şehitlerinin her birisinin iki lira kıymeti yok mudur? Türk milleti kendisi için ölen 55 bin evladının hatırasını tâziz için her biri nâmına iki lira vermekten kaçır mı?*”. Nitekim bu millet “*eşkuya takibinde şehit düşen bir jandarma için bile bir abide dikerken Çanakakle’deki 55 bin şehit için abide yapmaktan geri kalır mı?*”. Yazar son olarak “*Haydi arkadaşlar! Gayret. Hep beraber çalışalım*” diyerek Türk gençliğinin abide inş etme teşebbüsüne destek olunması gerektiğinin altını çizmiştir (Mustafa, Cumhuriyet, 2 Ekim 1933, s. 5).

Cumhuriyet gazetesi, gençler tarafından gösterilen bu “*haklı tepkiye*” katılmamak mümkün değil derken, Birlik’i destekleyecek yazılar yayınlamış ve gençlerin harp sahasını ziyaret ederken iki farklı hisse kapıldığını belirtmiştir. Gençler bir taraftan “*Türk’ün yalnız sine ve süngü ile düşman ordu ve donanmalarını mağlup ettiğini görmekten doğan bir iftihar*” yaşarken diğer yandan bu toprakların altındaki 55 bin Türk’e karşı gösterilen kayıtsızlık ve saygısızlık karşısında “*yürekləri yanmıştı.*” Oysa “*kemiklerini açıkta bıraktığımız kahramanlar, o azametli*” İngiliz ve Fransız abideleri altında yatanlardan çok daha fazla sevgi ve saygıyı hak ediyorlardı. Gazete, gençlere verdiği desteği bir adım daha ileriye taşıyarak toplum nezdinde bir özeleştiri yapıyordu; “*Doğrusunu isterseniz, Çanakkale şehitlerine biz adeta nankörlük ettik. 55 bin şehide 55 liralık bir abide, bir mezarlık yapamadık. Bu, yürekler yakıcı, hatta yüz kızartıcı bir kıymet bilmemezliktir.*” Oysa kısa bir süre önce Bulgarların Razgrat’taki Türk mezarlarına hürmetsizlik etmeleri üzerine infîl ve heyecan duyan bizler, Gelibolu’daki Türk şehitlerine hürmetsizlik ettiğimiz için hiçbir vicdan azabı duymamıştık. Haber, şu ifadelerle sonlanmıştır; “*Çanakkale’de can veren ve kemikleri ayaklar altında kalan 55 bin şehit, Çanakkale’de kanını döken 250 bin yaralı, Çanakkale’de bin bir mihnet ve meşakkatle harbeden ve*

nihayet muzaffer olan yüz binlerce Türk, Çanakkale'den bütün gelip geçenlerin veya düşüp kalanların milyonlarca akrabası ve nihayet Çanakkale'de tarihin en âli bir sahifesini kanıyla yazmış olan bütün Türk milleti, Çanakkale mucizesini yaratan şehitlere mezar ve abide istiyor” (Cumhuriyet, 7 Ekim 1933, s. 3). Cumhuriyet gazetesi takip eden günlerde, Çanakkale’de bir şehitler abidesi yaptırılması hususunda kullandığı şu başlıkla Türk milletine açık bir davette bulunuyordu; “Kendi topraklarında ölen bir avuç Türke abide yaptırın İsveçliler kadarda mı olamıyoruz?”. Tam 18 yıldır ihmal edilen ve bir utanç kaynağı haline gelen Çanakkale şehitlerine karşı gösterilen saygısızlığın artık son bulması gerektiğini belirten gazete, başlığın altını şu ifadelerle doldurmuştur; “Düşününüz ki İsveç hükûmeti, kendi topraklarında ölen bir avuç Türk esirine güzel bir abide yaptracak kadar Türk ölülerine hürmet ettiği halde, biz Çanakkale’de şehit olan 55 bin Türk’ü ihmal ediyoruz.”

Görsel 3: İsveç’teki Türk şehitleri için yaptırılan anıttan bir fotoğraf (*Cumhuriyet*, 8 Ekim 1933, s. 1-2).

Çanakkale’de bir abide yapamazsak tarihin hakkımızda vereceği hüküm çok ağır olacaktır denilerek, bu hususta Türk gençliğinin yalnız bırakılmaması ve bütün memleketin Çanakkale’de bir abide yapmak için çalışması gerektiği vurgulanmaktadır. 18 yıl önce gözler Çanakkale’ye dikilmiş, kulaklar Çanakkale’nin sesini dinleyip, bütün benliğimiz Çanakkale’de titrerken, şehitlerin kemiklerinin yerlerde sürünmesi revâ mı sorusunu soran gazete, “Hayır, Türk milleti nankör değildir. Şehitlerini unutmamıştır ve unutmadığını gösterecektir” cevabını vermiştir (*Cumhuriyet*, 8 Ekim 1933, s. 1-2).¹⁵

Çanakkale şehitleri için bir abide yapılması gerektiğine yönelik haberleri kamuoyu ile ilk paylaşan gazetelerden olan *Cumhuriyet*, Türk Talebe Birliği’nin teşebbüslerini desteklemekle birlikte, meseleyi toplumsal bir saygısızlık olarak değerlendirerek ağır eleştirilerde bulunmuştur. Gazete bu kez “O mukaddes topraklarda neden böyle bir abide yükselmesin?” ifadelerine yer verdiği haberde bir abide önerisinde bulunmuştur. Devamında, “Biz senelerden beri Çanakkale şehitlerine abide yapılması etrafında uzun yazılar yazdık” ifadeleriyle, Çanakkale mucizesini yaratan kahramanlara karşı besledikleri saygı ve sevgiyi matbuat camiası arasında da çok kez gündeme getirdikleri belirtilmiştir. Bu doğrultuda Çanakkale’de yapılacak abide için “bütün kuvvetimizle yardım edeceğiz” denmiştir. Bu ifadelerin ardından eleştirel söylemlere devam edilmiştir. Her medeni milletin savaşta ölen askerleri

¹⁵ Gazete, İsveç’te yapılan Türk şehitliği hakkında Finlandiya’da yayınlanan *Yeni Turan* gazetesinin 9. sayısından alıntı yaparak şu ifadelerle yer vermektedir; “İskandinavya dağlarında Türk şehitlerinin yattığını belki pek az kimse biliyor. Dünyanın hangi parçasına ayak basılırsa basılsın, o topraklar altında Türklük için can vermiş bir şehidin kemiklerinin gömülü bulunacağına şüphe edilmesin. Kim bilir bu adsız şehitlerin kalbi yaralı anneleri kaç yıldır gözleri yollarda yavrularının dönecekleri günü bekliyorlar. Harbi Umumide Ruslara esir düşen Türklerle birlikte bazı Alman ve Macar askerleri üsera garnizonlarından kaçarak Finlandiya’ya oradan da İsveç’e geçmişlerdi. Bu askerler hudut şehri olan İspanya’da da uzak yolların verdiği ıstırap ve yorgunluktan, açıktan sevdikleri yurtlarına kavuşmadan canlarını teslim ettiler. Bunların kaçırılmasında İdil-Ural Türkleri epey fedakârlık göstermişlerdi. İsveç hükûmeti bunlar için güzel bir bahçe içerisinde çok güzel bir abide yaptırmış ve bunu çiçek tarhlarıyla süslemiştir. Abidenin daimi bir bekçisi de vardır. Aziz Türk şehitlerine bu hürmet ve kadirşinaslığı gösteren medeni millete teşekkür ederken Çanakkale sırtlarında bir dikilitaşı bile olmayan yarım milyon şehidimizi hasret ve hüznünle andık”, *Cumhuriyet*, 8 Ekim 1933, s. 2.

için güzel mezarlıklar ve muazzam abideler yaptırmasına rağmen bizim 55 bin şehidimizi, abide şöyle dursun mezarsız bırakmamızın yürekler acısı bir ihmâl olduğuna değinilmiştir.

Görsel 4: Çanakkale şehitleri için yapılacak abideye yönelik Cumhuriyet gazetesinin sunduğu öneri (*Cumhuriyet*, 9 Ekim 1933, s. 1).

Çanakkale’de derhal bir abide yapılması gerektiğini, aksi takdirde dünün şehitlerinin unutulması halinde yarının nesillerinden vatan uğrunda güle güle şehit olmalarını beklemenin mümkün olmayacağı belirtilmiştir. Çanakkale şehitleri için bunca yıldır yapılan tek şeyin her sene yaz mevsiminde ekseriyetle karaya bile çıkılmadan, “*baştan savma*” bir ziyaretten ibaret olduğunun altı çizilirken, esasen bu faaliyete ziyaret bile değil olsa olsa bir gezi denilebileceği ifade edilmiştir. Ancak Türk Talebe Birliği’nin 25 genç ile yapmış olduğu gezi, tüm gerçekleri ortaya çıkarmış, orada can veren kahramanlarımızın bizden saygı bekledikleri anlaşılmıştır. Gazete, son söz olarak bir uyarıda bulunmuştur; “*Çanakkale’de İngiliz ve Fransız mezarlıklarından ve abidelerinden daha güzel bir mezarlık ve daha yüce bir abide vücuda getiremezsek tarih bize lanet edecektir*” (*Cumhuriyet*, 9 Ekim 1933, s. 1, 6).

Türk Talebe Birliği tarafından ileriye sürülen ve *Cumhuriyet* gazetesi tarafından kamuoyunun gündeminde tutulan Çanakkale şehitleri için bir abide yapılmasına yönelik teşebbüs ve söylemlerin ardından, bu kapsamdaki ilk adım yine Türk Talebe Birliği tarafından atılmıştır. Birlik idare heyeti, 9 Ekim 1933 tarihinde toplanarak Çanakkale’de yapılacak olan abide ile ilgili çalışmalara başlamış ve ardından abide inşası için 50 bin liralık iane toplamayı kararlaştırarak bu doğrultuda vilayete başvuru gerçekleştirmiştir. Bu kapsamdaki kanunî işlemlerin tamamlanmasının ardından faaliyete geçilecek olup, tüm vilayetlerdeki gençlik teşkilatlarının okullara beyannameler göndermesiyle talebelerin ianeye iştirak etmeleri planlanmıştır. Birlik Reisi Zeki Bey, yapılan toplantının ve alınan kararların ardından *Cumhuriyet* gazetesi muhabirine bir açıklamada bulunmuştur. Zeki Bey, Çanakkale’de gençlik namına bir abide yaptırmak arzusunda olduklarını ve abide projesini genç bir Türk mimarın hazırlayacağını ifade etmiştir. Abidenin inşası sırasında Türk Talebe Birliği olarak alanda bir kamp kuracaklarını, yapılacak tüm işlere nezaret edeceklerini belirten Zeki Bey, abidenin taşını ve toprağını da bizzat kendilerinin taşıyacağını sözlerine eklemiştir. Ayrıca iane verenlerin isimleri de Birlik mecmuasında neşredilecek olup, halkın ianeye daha fazla katılım göstermesine çalışılacağını da belirtmiştir (*Cumhuriyet*, 10 Ekim 1933, s. 1, 4).

Türk Talebe Birliği, abide inşasına yönelik söylemlerini kısa süre içerisinde fiiliyata geçirmiştir. Abidenin inşa masrafları için “*iki senede 50 bin liralık iane toplanılması için*” İstanbul Vilayetinden müsaade isteyen gençlerin bu başvurusu, vilayet tarafından Dâhiliye Vekâleti’ne iletilmiştir. Vekâletten yapılan açıklamada, iane toplamak için hazırlanmış olan ilgili nizamnamenin “*bugünkü ihtiyaçlara*” cevap vermediği, iki sene içerisinde 50 bin liralık iane toplamının vilayet sınırlarında mümkün

olamayacağı ve bu gibi bir faaliyetin suiistimallere neden olabileceği gibi nedenler ileri sürülerek bu başvuru kabul edilmemiştir. Öte taraftan iane toplama faaliyetlerinin talebe birliklerinin kuruluş maksatlarına uygun olmadığı, “*esasen memleket işi olan böyle bir teşebbüsün hususi teşekküllerden ziyade Milli Müdafaa Vekâleti'nin himaye ve kontrolünde*” yapılmasının daha uygun olacağı da vurgulanmıştır (BCA, 30-10-0-0 / 213 - 446 - 3).

Türk Talebe Birliği'nin teşebbüsleri kamuoyunda karşılık bulmakla birlikte iane konusu, Dâhiliye Vekâleti'nin de altını çizdiği üzere suiistimal edilmiş ve bunun üzerine birlik kâtipliği bir tebliğ yayınlamıştır. Buna göre Birlik, Çanakkale şehitlerinin anısına Türk gençliğinin ve Türk gençliğini sevenlerin yardımına müracaat ederek kanunî yollarla iane toplanacağını açıklamıştı. Ancak *Haber* gazetesinde, gençliğin bu teşebbüsünden bahsedilerek münferit bir iane listesi açıldığı görülmüştü ve Türk Talebe Birliği de söz konusu bu iane ile hiçbir ilgisi olmadığını belirtmişti (*Cumhuriyet*, 10 Ekim 1933, s. 4).

Yunus Nadi, kaleme aldığı makalede Çanakkale'de yapılması planlanan şehitlik için herkesin düşünce ve fikirlerini açıkça paylaşması gerektiğini ifade etmiştir. Nadi'nin bu husustaki ilk önerisi, İngiliz ve Fransız mezarlıklarının üst taraflarında duvarlarla çevrilmiş birkaç hektarlık bir arazinin yüksekçe bir tepesine büyük bir abide dikmekle işe başlanabileceği yönündedir. Bir diğer önerisi ise Karanlık Liman'a hâkim bir tepeye dikilecek “*kocaman bir aslanla*” Kocaçimen Tepesi'nden her iki denize bakacak “*devasa bir kartal*” inşa edilmesi olmuştur (Nadi, 11 Ekim 1933, s. 1).

Abidin Daver Bey ise Çanakkale'de inşa edilecek abidenin “*Türk'ün Çanakkale'de yarattığı mucizeyi ifade ve temsil edecek bir şaheser*” olması gerektiğini belirtmektedir. Nitekim Çanakkale zaferi, Türk ordusuyla düşman ordularının sahip olduğu imkânlar bakımından taban tabana zıt bir galibiyetin sembolüdür. Bu nedenle gelecek nesillerin Çanakkale zaferini bir efsane olarak görmemeleri için bir abide yapılmalı ve gelecek nesillere “*Türk'ün burada yaptıkları efsane değil, hakikattir*” dedirtilmesi gerekmektedir. Yazara göre Çanakkale'de yapılacak abide, “*Türk'ün harikalardan, mucizelerden ve efsanelerden daha büyük olan eserini ifade ve temsil edecek kudret ve yükseklikte bir şaheser, kısaca bir Çanakkale olmalıdır*” (Daver, *Cumhuriyet*, 14 Ekim 1933, s. 1, 3).

1935 yılının sonuna gelindiğinde, Şehitlikleri İmar Cemiyeti'nin yıllık kongresi gerçekleştirilmiş, kongre gündeminin en önemli konusu, henüz proje aşamasından fiiliyata geçemeyen Çanakkale şehitleri için yapılacak abide olmuştur. Nitekim son Çanakkale ziyaretinde daha önce inşa edilen Mehmetçik Abidesi önünde yapılan merasim ve harp sahasındaki şehitliklerden söz edilmiştir (*Son Posta*, 15 Temmuz 1934, s. 2.). Kongre sırasında, cemiyetin son bir yıllık faaliyetlerinin okunmasının ardından söz alan üyeler, cemiyet faaliyetlerinin artırılması ve cemiyetin gelir kaynaklarını çeşitlendirebilmeye yönelik düşüncelerini dile getirmişlerdir. Cemiyet bütçesinin artırılması için daha önce olduğu gibi takvim ve muhtıra çıkarılmaya devam edilmesi gerektiği belirtilirken ayrıca hususi idareler ve belediye bütçelerinden yararlanmaya ilave olarak hususi şirketlere müracaat edilmesi, rozet dağıtılması ve son olarak üye sayısının artırılarak cemiyetin ülke çapında etkin bir rol oynamasının önemi üzerinde durulmuştur.¹⁶ Ashına bakılırsa cemiyetin bu yöndeki teşebbüsleri 1934 yılındaki yıllık kongresinde de gündeme gelmiştir. 12 Kasım 1934 tarihinde gerçekleştirilen kongrede, cemiyet nizamnamesi geniş kapsamlı şekilde değiştirilmişti. Bu değişikliklerin başında cemiyete üye olma şart ve imkânları genişletilmiştir. Bu tarihe kadar cemiyet üyeleri ticaret odası, tayyare cemiyeti, evkaf vekâleti, müftü, belediye mezarlıklar müdürü ve çeşitli yetkililerden oluşurken nizamnamede yapılan değişikliklerle 1 lira

¹⁶ Rapora göre cemiyetin 1935 yılında Çanakkale şehitleri için yaptığı tek faaliyetin 1.000 liralık bir masraf ile Arıburnu'ndaki Mehmetçik Abidesi'nin “*mükemmel bir hale*” getirilmesi olmuştur, *Cumhuriyet*, 7 Aralık 1936, s. 2.

ücret karşılığında cemiyete üye olunabilmekte ve bu üyeler cemiyet yönetiminde seçme ve seçilme hakkına sahip olabilmektedir. Nizamnamedeki değişikliklerden bir diğeri de cemiyetin çalışma sahasını genişletmek ve tüm şehirlerde şube açmaya yönelik çalışma programları sürdürmek olmuştur. Bu tarihe kadar faaliyetleri daha ziyade İstanbul ile sınırlı kalan cemiyet, ülke çapında şubeleşmeye giderek “kardeşinin, babasının ve muhakkak bir akrabasının yattığı yerin düzelmesini isteyen milyonlarca vatandaşın bu işe vasıta olabilecek olan cemiyete” yaklaşımlarını hedeflemekteydi. Nizamname değişikliği hakkında açıklamalarda bulunan cemiyetin ikinci başkanı Mithat Bey, Çanakkale’de yapılacak abide için ise bir süre daha beklemenin doğru olacağını şu sözlerle açıklamıştır; “Çanakkale’de kahraman ordunun yüksek müdafaasını layıkıyla temsil edebilecek bir abide yapılması da başlıca emelimizdir. Fakat bu abideyi icap eden mükemmeliyet ve büyüklükte yapmak imkânını buluncaya kadar sabırlı olmayı daha muvafık görüyoruz” (Cumhuriyet, 14 Kasım 1934, s. 5). Mithat Bey’in bu açıklaması, yaklaşık 5 yıldır süregiden abide inşa etme teşebbüslerine dair en “gerçekçi” yorum olarak değerlendirilebilir zira Çanakkale’de bir abide inşa etmek için daha uzun bir süre beklemek gerekmektedir.

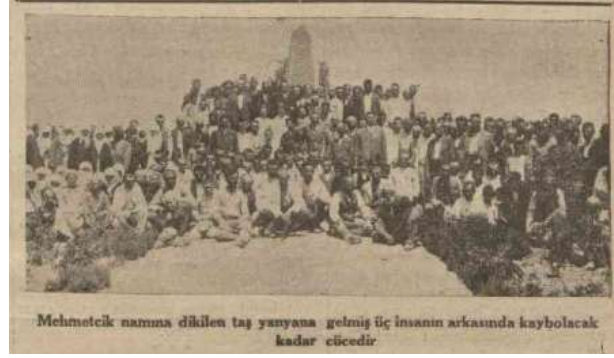
Cemiyetin bir yıllık faaliyet programı içerisinde Edirnekapı Şehitliği’ndeki imar faaliyetlerinin sürdürülmesi, 1.5 milyon liralık bütçe ile Çanakkale Şehitler Abidesi’nin inşa edilmesi, Yugoslavya, Avusturya ve Suriye gibi ülkelerdeki şehitlerimiz için birer şehitlik ve abide inşa edilmesi gibi işler yer almaktadır. Ancak cemiyet Reisi Cemal Bey’in henüz iki sene önce verdiği demeçte cemiyet bütçesinin 3.500 lira olduğu ve bu süreç içerisinde cemiyet gelirini artıracak bir kaynağın bulunmadığı göz önüne alınırsa cemiyetin 1936 yılı faaliyet programını tatbik edebilmesi neredeyse imkânsızdır (Son Posta, 9 Aralık 1935, s. 2).

Cumhuriyet gazetesinin okuyucuları için ayırdığı “Halk Sütunu”nda, 1935 yılının sonunda Bursa’dan Turgut Kartal Bey imzasıyla gönderilen mektup şu başlık ile yayınlamıştı; “Çanakkale Şehitlerinin Mezarı Ne Vakit Yapılacak?”. Turgut Bey, Çanakkale harp alanlarını üç defa gezdiğini ve burada esen rüzgârlar ile kıyıya çarpan dalgaların her tarafta rastlanan “mübarek şehitlerimizin kafatasları ve kemikleri” nedeniyle kendisine “nankör evlatlar” diye bağırıldığını hissetmektedir. Türk Talebe Birliği’nin 1933 yılında Çanakkale şehitleri için bir abide yapılması için gerçekleştirdiği teşebbüslerden netice alınmamasının nedenini soran Turgut Bey, mektubunun sonunda halka şu şekilde seslenmektedir; “Bize yirminci asrın en yüksek şerefini kazandırmak için kanını verenlere layık abideyi ne zaman yapmaya teşebbüs ederek bu büyük borç yükünden kurtulacağız” (Cumhuriyet, 2 Aralık 1935, s. 8).

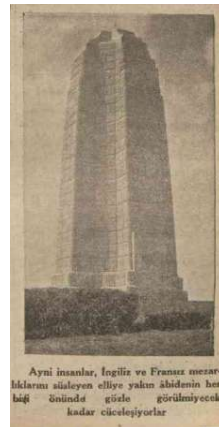
Görsel 5: Şehitlikleri İmar Cemiyeti’nin 1935 yılı kongresi (Son Posta, 9 Aralık 1935, s. 2).

Son Posta gazetesinin 1936 yılının Temmuz ayında ilk sayfada yer verdiği haberdeki şu başlık, süre giden tartışmaların devam ettiğini göstermektedir; “Çanakkale Şehitlerine Borcumuzu Ödemenin Zamanı Hâlâ Gelmedi mi?”. Ana başlığın altında ise şu serzeniş ifadeleri bulunmaktadır; “Biz Çanakkale galipleri, Çanakkale sırtlarında yıllardır süren topsuz, tüfeksiz, tanksız harpte kadirşinâşlık harbinde ne vakte kadar mağlûp kalacağız?”.

Görsel 6: Çanakkale’deki Mehmetçik Anıtı ve anıtın önünde yapılan merasim (*Son Posta*, 29 Temmuz 1936, s. 4).

Haberin devamında, “*Mehmetçik namına dikilen bir abide*” fotoğrafına yer verilmiş ve bu abidenin yan yana gelmiş üç insanın arkasında kaybolacak kadar “küçük” bir halde olduğu belirtilmiştir. Haberde paylaşılan bir diğer fotoğraf, Çanakkale’de İngiliz ve Fransız askerler için inşa edilmiş bir abideye ait olup bu kez, Mehmetçik abidesini bir küçüğe haline getiren insanların, sayıları 50’ye ulaşan olan bu yabancı abidelerin yanında küçüğe haline geldikleri, karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Hiçbir milletin tarihinde Çanakkale kadar şerefli bir sayfa olmamasına rağmen “bizler tarihimize bu emsalsiz şeref sayfasını katanların önünde vâdesi çoktan geçmiş bir borç” içerisindeyiz. Üstelik bu gecikme Çanakkale zaferinin keyfini de kaçırmaktadır. Türk milleti gösterişten uzak, mütevazı bir toplum olsa da bu karakter Çanakkale şehitlerinin başardıkları işlere karşı bir abide yapmamızın önünde bir engel teşkil edemezdi. *Son Posta*’nın aktardığına göre Çanakkale şehitleri için bir abide yapılamamasının nedeni “araya giren harpler” olsa da artık “bu vazifeyi yerine getirmenin zamanı çoktan gelip geçmişti.”

Görsel 7: Çanakkale’deki yabancı askerler için yapılan abidelerden birini gösteren fotoğraf (*Son Posta*, 29 Temmuz 1936, s. 4).

Çanakkale’deki savaş alanlarını ziyaret eden bir muhabirin bölgedeki yabancı abideleri gördükten sonra

kaleme aldıkları, burada neden bir abide yapılması gerektiği sorusunu cevaplamaktadır; “*Mezarlık denilince, gözlerimizin önüne, esrarengiz karanlıklarında baykuşlar öten bir servilik gelir. Hâlbuki Çanakkale sırtlarındaki İngiliz mezarlıklarını dolaşırken, İstanbul’un bazı çöplüklerine park denilişine şaşırıyorsunuz. Çünkü her birinde bin küçük taş bulunan o muazzam mezarlıklar, buram buram çiçek ve çam kokuyor. Tam otuz beş abideye müdürlük eden Mollington, ölü kemiklerinin üstüne mezarlık adında cennetler kurmuş ve o insansız dağ başlarında, bir koca vilayetin belediye reisi gibi saltanat sürüyor. İngilizler ve Fransızlar, Çanakkale sırtlarını o hale getirmişler ki, bugün oraya bir abide kurmaya karar versek, münasip bir yer bulabileceğimiz şüphelidir. Muazzam İngiliz abidelerinin dibine sokulan bir insan Himalaya eteklerinde duran bir adam gibi cüceleşiyor. Hâlbuki Mehmetçik namına dikilen taş, yan yana gelmiş üç insanın arkasında kaybolacak kadar kücedir. Bana bu acı tezattan bahseden bir Çanakkaleli, Çanakkale’deki şehitlerimizi ziyarete giden çıkmayışına eseflenenler var. Bilmiyorlar ki onları buraya gelmekten alkoyan nankörlük değil, hicaptır. Buraya gelen ecnebilere, burada yatan şehitlerden ve kendi kendilerinden utanıyorlar. Ve bu taş yığını önünde utançtan taş kesilmemek içindir ki, hala barut ve kan kokan bu toprağa yüz sürmek isteğiyle çarpan yüreklerine taş basıyorlar.” Bu nedenlerle Türkiye’nin Akdeniz’e açılan kapısında Çanakkale şehitlerinin hatırasını canlandıracak ve aynı zamanda bu kapının düşmanlar için ne aşılmaz bir set olduğunu bir ibret levhası halinde anlatacak “*Atatürk Türkiye’sinin şerefiyle mütenasip bir abide*” yapılmalıydı, (Son Posta, 29 Temmuz 1936, s. 1, 4).*

M. Turhan, Tan gazetesinde 1939 Mart ayında “Şehitlik” başlığıyla yayınladığı makalede Şehitlikleri İmar Cemiyeti’nin faaliyetlerine ayrıntılı bir şekilde değinmiştir. Cemiyet, birçok zorlukla baş etmesine rağmen başta Milli Müdafaa Vekâleti ile bazı kurum ve kuruluşlardan aldığı destek sayesinde İstanbul Edirnekapı Şehitliği’ni “*o çıplak şehitliği üç beş yıl içinde mamur bahçe, zarif bir çiçeklik haline*” getirmeyi başarmıştır. Cemiyet, geniş bir çalılık halindeki alanı mükemmel bir bahçe haline koymak, bahçenin tarhlarını ve yollarını düzenlemek, sulama imkânlarını temin etmek ve her 20 şehit için ayrı bir kitabe alanı yapmak gibi faaliyetlerde bulunmuştu. Cemiyet, on binlerce liraya ihtiyaç duyulan bu işlerin üstesinden hakkıyla gelmişti.¹⁷ Cemiyet reisi ve üyeleri, yorulmak bilmez bir çalışma sayesinde şehitliği duvar içerisine almışlar, 150 kitabe alanı inşa ederek şehitlerin isimlerini zarif bir şekilde buraya işlemişlerdi. Turhan Bey Şehitlikleri İmar Cemiyeti’nin hakkını teslim etmekle birlikte Edirnekapı Şehitliği’nde uzun bir süredir yapılagelen çalışmaların “*bu hayırlı işlerin artık bitirilmesi ve Çanakkale’deki İngiliz, Fransız mezarlıklarından daha zarif bir şehitliğe*” ihtiyaç duyduğumuzun fark edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Nitekim cemiyet, 1939 yılı başlarında bu doğrultuda bir albüm ve broşür hazırlayarak bütün münevver tabakaların ve müesseselerin yardımına başvurmuştur. Yazara göre, cemiyete yapılabilecek en anlamlı yardım her 20 şehit için inşa edilen ve her biri 350 liraya mâl olan kitabe alanının kişi ve müesseselerce kendi namına müstakil olarak yaptırılması olabilirdi. Bu kapsamda Sivas Lisesi, cemiyetin yardım müracaatına müspet cevap veren ilk kurum olurken cemiyet ve lise arasında kitabe alanının inşası için görüşmeler devam etmekteydi. Cemiyetin Çanakkale şehitleri için bir abide yapılmasına yönelik yapmış olduğu bu yardım müracaatı daha ziyade Edirnekapı Şehitliği özelinde karşılık bulmuş ve kısa süre içerisinde diğer vilayetlerdeki liseler, ticarethaneler ve zengin vatandaşlar bu konu ile alakadar olmuştur (Turhan, 23 Mart 1939, s. 2, 10).

Öte taraftan Şehitlikleri İmar Cemiyeti’nin 1939 yılı Ocak ayında Eminönü Halkevi’nde yapılan genel toplantısında “*yeni yula yeni bir programla*” girilmesine karar verilmiştir. Programda ele alınan en önemli konu hiç şüphe yok ki cemiyetin oldukça kısıtlı olan bütçesi olmuştur. Nitekim cemiyet, bu kısıtlı

¹⁷ Yapımına 1935 yılında başlanan “Her biri yirmişer şehit mezarını ihtiva eden ve üzerlerinde isimleri yazılı bir levha bulunan etrafı parmaklıklarla çevrili” olan ve mustatil olarak isimlendirilen bu alanı gösteren bir fotoğraf için bkz. Son Posta, 22 Mayıs 1936, s. 4.

bütçe nedeniyle “şimdiye kadar ancak Edirnekapı Şehitliği'nin imarı ile meşgul olabilmıştır.” Bütçe meselesinin yanı sıra toplantının bir diğer önemli gündemi ise Çanakkale şehitleri için yapılacak abideye dair çalışmalar olmuştur. Bu hususta Çanakkale Boğazı'nın girişine “hâkim bir vaziyette muazzam bir abide” yapılmasına karar verilmiştir. Cemiyet, abidenin inşası için daha önce de düşünüldüğü üzere hem halkın ianesine başvurmayı hem de gelir kaynaklarını artırmayı planlayarak “bu işin başarılmasını” sağlamaya çalışmıştır (*Haber*, 12 Ocak 1939, s. 2). Ne var ki tüm bunların ardından cemiyetin 1940 yılında gerçekleştirdiği kongredeki en önemli gündem maddesi heyetin bir yıllık raporlarının tetkik edilmesi ve yine “kahraman aziz şehedamız için Çanakkale'de büyük bir abide yapılması lüzumu” olmuştur (*Son Telgraf*, 11 Ocak 1940, s. 2).

Sonuç

Bu çalışmada, daha önce farklı bakış açılarıyla değerlendirilen Çanakkale Şehitler Abidesi'nin inşasına yönelik ileri sürülen öneri ve projeler ile bu kapsamda ön plana çıkan aktör ve kurumlar, 1929 ile 1940 yılları arasında yer alan gazete ve arşiv belgelerinden elde edilen bilgiler doğrultusunda değerlendirilmiştir. Çalışmada, Çanakkale Savaşları zaferinden sonra gündeme gelen abide inşa etme teşebbüslerine yer verilerek, söz konusu tarih aralığı 1916 yılına kadar geriye çekilmiş ve böylece abide inşasına yönelik Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinin kısmî bir dönemsel karşılaştırması da yapılmıştır. Elde edilen veriler, abide yapımı için her iki dönemde ileri sürülen proje önerileri ve argümanların büyük benzerliklere sahip olduğunu göstermiştir.

Çanakkale Zaferi'nin kazanıldığı ilk gündenden itibaren gündeme gelen bu konu, Meclis-i Âyan, Milli Müdafaa Vekâleti, Şehitlikleri İmar Cemiyeti, Türk Talebe Birliği gibi farklı resmî ve özel kurumların yanı sıra toplum tarafından benzer düşünce ve söylemlerle 1950'li yılların ortalarına kadar önemini sürdürmüş, nihayetinde Çanakkale Şehitler Abidesi'nin açılışı 1960 yılında gerçekleştirilebilmiştir. Çanakkale'deki şehitlerimiz için bir abide inşa edilmesine yönelik teşebbüsler her yıl Ağustos ayında düzenli olarak gerçekleştirilen Çanakkale şehitlerini ziyaret programında yüksek sesle konuşulmuş, özellikle Cumhuriyet'in ilanının 10. yılına tekabül eden 1933 senesinde toplumsal bir istek ve görev olarak ortak bir amaca dönüşmüştür. Bu tarihte Türk Talebe Birliği tarafından ileri sürülen abide inşası teşebbüsünün kamuoyundaki taşıyıcısı ise *Cumhuriyet* gazetesi olmuştur. Teknik olarak şehitlikleri imar etme görevine sahip olan Şehitlikleri İmar Cemiyeti ise bu konuyu her yıl gerçekleştirdiği kongrenin gündemine getirmiş ancak abide inşası, proje aşamasından öteye geçememiştir. Bunun en önemli nedeni ise cemiyet bütçesinin çok kısıtlı imkânlarla sahip olmasıdır. Cemiyet her ne kadar abide yapımı için gerekli olan bütçeyi temin etmeye çalışmışsa da ilgili vekâletler, vilayet ve belediye bütçelerinden yeterli miktarda ödenek elde edilememiştir. Öyle ki hazırlanan projelerin birinde, Mehmetçik heykelinin gözlerinde yapılacak ışıktandırmaya kadar detaylı çalışmalar yapılmış fakat proje kaynak yetersizliği nedeniyle tamamlanamamıştır. Cemiyetin abide inşası için ortak çalışmalar yürüttüğü Güzel Sanatlar Akademisi ve proje şartlarında altı sıklıkla çizilen Türk mimar vurgusu, abidenin milli değerler barındırmasının hedeflendiğini ortaya koymaktadır. Abide inşasının uzun bir süre proje aşamasından öteye geçemeyişi ülkenin Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemlerinin ardından girdiği savaş ekonomisinin beraberinde getirdiği kaynak darlığı olsa da Çanakkale'deki şehitler için erken tarihlerden itibaren çok sayıda anıt mezar yapılmıştır. Ancak bu anıt mezarlar, savaş sahasındaki İngiliz ve Fransızlara ait abidelerin gölgesinde kalmış ve bu durum toplumda bir özeleştirme sürecinin başlamasına neden olmuştur.

Kaynakça

- Abidin Daver. (14 Ekim 1933). “Çanakkale Abidesi Türkün Çanakkalede Yarattığı Mucizeyi İfade ve Temsil Edecek Bir Şaheser Olmalıdır”, *Cumhuriyet*, S. 3391, s. 1, 3.
- Ali Fuat. (17 Ağustos 1930). “Şehitliği Ziyaret”, *Cumhuriyet*, S. 2255, s. 3.
- Alkan, Yavuz. (2020). “Çanakkale Şehitler Abidesi Şevi Dikey Bahçe Tasarım Önerisi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, C. 24, S. 1, s. 188-195.
- Atabay, Mithat. (2014). *Mustafa Kemal'in Himayelerinde Şehitlikleri İmar Cemiyeti Nasıl Kuruldu? Nasıl Gelişti?*, Şehitlikleri İmar Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Atabay, Mithat. (2016). “Şehitlikleri İmar Cemiyeti Arşiv Belgelerine Göre Çanakkale Şehitler Abidesi İnşaatının Tamamlanması Ve Açılış Töreni”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılıhı*, S. 21, s. 213-232.
- Atabay, Mithat. (2018). *Gelibolu Yarımadası'nda Yazılan Tarih Yıkılan Anıtlar*, Paradigma Akademi, Çanakkale.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü, 213 - 446 - 3.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), A.} MTZ. (04), (Sadaret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan), 93/24.
- BOA, BEO, (Bâb-ı Âli Evrak Odası), 4208 /315595.
- BOA, BEO, 4641/348066.
- BOA, BEO, 4667/349979.
- BOA, DH.İ.UM.EK, (Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Kalemi Ekleri), 24/50.
- BOA, HR. TO, (Hariciye Nezareti Tercüme Odası), 600/37.
- BOA, HR.SFR.04, (Hariciye Nezareti Sofya Sefareti), 428/82.
- Bozkurt, Abdurrahman. (2012). “Gelibolu Yarımadası'nda İtilaf Blokuna Ait Harp Mezarlıklarının İnşası ve Statüsü”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 28, S. 84, s. 57-101.
- Bozkurt, Celil. (2015). “Çanakkale Şehitleri Abidesi'nin İnşaatı Ve Türk Kamuoyundaki Yankıları”, *Turkish Studies*, C. 10, S. 5, s. 79-94.
- Doğaner, Suna. (2006). “Savaş ve turizm: Troya ve Gelibolu savaş alanları”, *Türk Coğrafya Dergisi*, S. 46, s. 1-21.
- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Ankara 1963, S. 44.
- (1 Ağustos 1329). *Şehbal*, A. 80, s. 150.
- (10 Aralık 1930). “Şehitler Abidesi Meb'uslarımız İnşaatına Başlanması İçin Bir Takrir Verecekler”, *Cumhuriyet*, S. 2369, s. 3.
- (10 Ekim 1933). “Birliğin Bir Tebliği”, *Cumhuriyet*, S. 3387, s. 4.
- (10 Ekim 1933). “Çanakkale Abidesi Hükümet Büyük Bir Abide Yaptırmaya Hazırlanıyor”, *Cumhuriyet*, S. 3387, s. 1, 4.
- (10 Ekim 1933). “Çanakkale'ye Abide İmar Cemiyeti Reisi Ne Diyor?”, *Vakit*, S. 5660, s. 5.
- (10 Eylül 1933). “Çanakkale Şehitleri Türk Talebesinin Ziyareti Güzel Bir Program”, *Vakit*, S. 5632, s. 8.
- (10 Eylül 1933). “Çanakkale'de Büyük Bir Abide Yapılacak”, *Milliyet*, S. 2724, s. 2.
- (11 Ocak 1940). “Çanakkale Şüheda Abidesi”, *Son Telgraf*, S. 1024, s. 2.
- (12 Ağustos 1930). “Çanakkale'yi Ziyaret Şehitlikleri İmar Cemiyetinden”, *Vakit*, S. 4523, s. 7.
- (12 Ocak 1939). “Çanakkale'de Şehitler Abidesi Ne Zaman Yapılacak?”, *Haber*, S. 2492, s. 2.

- (14 Kasım 1934). “Şehitlikleri İmar Cemiyeti ve Mesaisi Cemiyet Çalışma Dairesini Genişletti”, *Cumhuriyet*, S. 3772, s. 5.
- (14 Temmuz 1931). “Şehitlikleri İmar Cemiyetinde”, *Milliyet*, S. 1947, s. 3.
- (15 Eylül 1932). “Şehitler Ziyaret Edilecek Heyet Gidiyor”, *Vakit*, S. 5275, s. 3.
- (15 Haziran 1930). “Çanakkale Abidesi Şehitlikleri İmar Cemiyeti Bir Müsabaka Açıyor”, *Cumhuriyet*, S. 4465, s. 1.
- (15 Temmuz 1934). “Şehitlerimiz Çanakkale Ziyareti için Müracaatlar Çoğaldı”, *Son Posta*, S. 1427, s. 2.
- (16 Nisan 1914). “Edirne”, *Tanin*, S. 1908, s. 3.
- (17 Eylül 1931). “Şehitlikleri İmar Cemiyetinden”, *Milliyet*, S. 2012, s. 8.
- (17 Şubat 1931). “Yol İnşaatına 10.000 Lira Sarfediliyor”, *Milliyet*, S. 1805, s. 3.
- (18 Ağustos 1929). “Nasıl Oldu? Çanakkale Şehitlerini Ziyaret”, *Vakit*, S. 4168, s. 2.
- (18 Ağustos 1929). “Şehitleri Ziyaret Çanakkale’ye Giden Heyet Dün Avdet Etti”, *Cumhuriyet*, S. 1895, s. 1, 4.
- (2 Aralık 1935). “Çanakkale Şehitlerinin Mezarı Ne Vakit Yapılacak?”, *Cumhuriyet*, S. 4150, s. 8.
- (2 Ocak 1913). *Karagöz*, No. 484, s. 4.
- (22 Mayıs 1936). “Şehitlikler Cemiyeti Cenaze Teşkilatı Yapıyor”, *Son Posta*, S. 2084, s. 4.
- (22 Temmuz 1931). “Şehitleri Ziyaret Çanakkale Şehitleri Bu Sene de Ziyaret Edilecek”, *Milliyet*, S. 1955, s. 3.
- (25 Temmuz 1929). “Şehitlikleri İmar Cemiyetinden”, *Milliyet*, S. 1288, s. 5.
- (28 Ağustos 1931). “Şehitlikleri Ziyaret Merasimi”, *Milliyet*, S. 1993, s. 2.
- (28 Temmuz 1930). “Şehitleri Ziyaret”, *Vakit*, S. 4508, s. 5.
- (29 Temmuz 1329). *Karagöz*, No. 543, s. ön kapak.
- (29 Temmuz 1936). “Çanakkale Şehitlerine Borcumuzu Ödemenin Zamanı Hâlâ Gelmedi mi?”, *Son Posta*, S. 2152, s. 1, 4.
- (3 Nisan 1914). “Abide-i Şüheda”, *Tanin*, S. 1895, s. 1.
- (30 Ağustos 1930). “Çanakkale Şehitliklerini Ziyaret Tafsilatı”, *Vakit*, S. 4899, s. 3.
- (30 Ağustos 1931). “Bu Aziz Vatan Şehitlerinin Hatırası Nasıl Taziz Edildi”, *Milliyet*, S. 1994, s. 5.
- (4 Nisan 1913). “Şükrü Paşa İçin”, *Tanin*, No. 1570, s. 2.
- (4 Nisan 1914). “Çatalca Müdafaasını Yaşatmak İçin”, *Tanin*, S. 1896, s. 1.
- (6 Ağustos 1930). “Çanakkale Abidesi Gelecek Sene Vâz’ı Esası Yapılacak”, *Cumhuriyet*, S. 2244, s. 4.
- (6 Ekim 1933). “Çanakkale Şehitlerine Bir Abide İsteriz”, *Cumhuriyet*, S. 3383, s. 1, 4.
- (7 Aralık 1936). “Şehitlikleri İmar Cemiyetinin Senelik Kongresi”, *Cumhuriyet*, S. 4516, s. 2.
- (7 Ekim 1933). “Evet, Abide İsteriz!”, *Cumhuriyet*, S. 3384, s. 3.
- (8 Aralık 1929). *Yarın*, S. 3, s. 4.
- (8 Ekim 1933). “Çanakkale Mucizesini Yaratanlara Abide”, *Cumhuriyet*, S. 3385, s. 1-2.
- (8 Ekim 1933). “Çanakkale Mucizesini Yaratanlara Abide”, *Cumhuriyet*, S. 3385, s. 2.
- (8 Eylül 1933). “Çanakkale Şehitlerini Ziyaret”, *Cumhuriyet*, S. 3355, s. 2.
- (9 Aralık 1935). “Şehitlikleri İmar Cemiyeti Kongresinin Kararları Çanakkale’de Türklüğe Layık Bir Abide Dikilecek”, *Son Posta*, S. 1924, s. 2.
- (9 Ekim 1933). “Çanakkale Şehitlerine Saygı ve Abide İstiyoruz”, *Cumhuriyet*, S. 3386, s. 1, 6.

- (9 November 1912). *The Sphere*, No. Vol. LI, N. 668, p. 145.
- (9 Temmuz 1930). “Çanakkale Abidesi İçin Müsabaka Açılıyor”, *Cumhuriyet*, S. 2216, s. 1-2.
- (Kânunuevvel 1331). *Harb Mecmuası*, S. 2, s. 31.
- M. Turhan. (23 Mart 1939). “Şehitlik”, *Tan*, S. 1307, s. 2, 10.
- Martin, Volkan. (2020). “Lüleburgaz’da Bulunan “Abide-i Zafer” Hakkında Bir Çalışma”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XX/41, s. 467-482.
- Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (MSB Arşivi), 110-9-1-7 / Balkan Harbi (1912-1913), 177 - 84 - 5.
- Rabbani Fehmi. (21 Kânunusani 1331/3 Şubat 1916). “Çanakkale Abidesi”, *Donanma*, C. 7, S. 77, s. 1251.
- Ragıp Kemal. (5 Kasım 1932). “Çanakkale’deki Şehitlikleri İmar İçin Daha Geniş Yardım Lazım Mezarlıklar”, *Milliyet*, S. 2240, s. 6.
- Ragıp Kemal. (5 Kasım 1932). “Çanakkale’deki Şehitlikleri İmar İçin Daha Geniş Yardım Lazım Şehitlikleri İmar Cemiyeti”, *Milliyet*, S. 2240, s. 6.
- Sarısaman, Sadık. (2016). “Çanakkale Şehitleri Abidesi’nin İnşası ve Halkın Yardımları”, *History Studies*, C. 8, S. 2, s. 85-107.
- Sayılır Burhan. (2005). “Çanakkale Savaşı Sonrasında Mezarlıklar İle İlgili Ortaya Çıkan Sorunlar ve Yapılan Tartışmalar”, *Askerî Tarih Araştırmalar Dergisi*, S. 6, s. 67-85.
- Suda, E. Zeynep. (2017). *Büyük Savaşın Hafıza Mekânları Gelibolu ve Alsace Lorraine*, Yazılama Yayınları, İstanbul.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*. (1939). C. 3, D. VI, Ankara.
- Uca, Alaattin, (2002). “Çanakkale Zaferi Osmanlı Parlamentosu’nda Nasıl Yankı Buldu?”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 19, s. 255-279.
- Üstünipek, Şeyda, (2020). “Historic Background and Architecture of Çanakkale Martyrs Monument”, *A+Arch Design International Journal of Architecture and Design*, C. 6, S. 2, s. 93-113.
- Vedat Mustafa. (2 Ekim 1933). “Çanakkale Abidesi “Birlik”e Açık Mektup”, *Cumhuriyet*, S. 3379, s. 5.
- Yunus Nadi. (11 Ekim 1933). “Yanlış Söylemeyelim: Çanakkale Müdafaası!”, *Cumhuriyet*, S. 3388, s. 1.
- Yurtiçi Şehitlikler*, (1999). haz. Cengiz Eroğlu, Hülya Yarar, Musa Türker, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara.
- Z. C.. (10 Eylül 1933). “Büyük Şehitlerin Huzurunda Çanakkale’de Yatanlar”, *Vakit*, S. 5632, s. 8.